

SIMBOLURI RELIGIOASE ÎN CIMITIRE EVREIEȘTI DIN NORD-VESTUL ROMÂNIEI

Felicia GRIGORESCU

Keywords: *Jewish cemetery, Hebrew art, the Jewish eclecticism, religious symbols, tombstone*

Abstract: The Jewish art is individualized through the symbols they used in the synagogue but especially in the cemetery. Through the Symbolics used, the Hebrew art got to be defined in a genuine way. This stems from the Torah text: religious, phytomorphic, zoomorphic, architectonic, geometrical symbols to which it is added the „square script”. The symbols found in the tombstones from the North-West Romania are the ones which defined the specific style of the Jewish world: the Jewish eclecticism. In certain areas, there are certain predominant symbols which usually show where the deceased came from, his name or his rank in the community.

*

* *

Pietrele funerare din cimitirele evreiești se compun, de obicei, dintr-un soclu, dar există și posibilitatea ca acesta să nu existe, caz în care monumentele sunt înfipite direct în pământ, și din piatra funerară propriu-zisă, la rândul ei, prezentând două câmpuri distincte: unul superior rezervat decorului și unul inferior, pentru epitaf. Decorul poate fi foarte discret, compus dintr-un chenar pentru formula „aici odihnește” în ebraică **כ"ה**, prezentă pe fiecare piatră funerară, aceste litere primind și funcție decorativă. În nord-vestul României majoritatea pietrelor funerare prezintă în câmpul decorului un simbol sau o compoziție de simboluri, care au și un rol decorativ, dar în primul rând fac trimitere la identitatea evreiască a defunctului, și sunt cele care, prin frecvență și specificitate contribuie la definirea unui stil propriu în artă, eclectismul iudaic.

Cu toate vicisitudinile istoriei lor, a celor trei milenii de peregrinări în diaspora, simbolurile identitare au fost respectate și păstrate, evreii văzând în ele un important mijloc de păstrare a evreității. Arhitectura sinagogală le etalează atât în exterioare, mai ales în zonele superioare, vizibile, cât și în interioare pentru a marca sfințenia chivotului.

Cimitirele, ca arhitectură în miniatură, sunt și ele purtătoarele simbolisticii iudaice. Folosirea acestor simboluri în legătură cu principalele lor instituții de cult, devine o obișnuință pentru evreii europeni, odată cu marile transformări ce au loc în societatea din ce în ce mai democratizată a Europei, după Revoluția franceză. Se va generaliza un interes al tuturor popoarelor pentru identitatea lor națională, și în această efervescență generală, evreii la rândul lor vor face eforturi susținute în această privință.

Cea mai mare parte a simbolisticii artei iudaice este în legătură cu religia poporului evreu sau cu elemente ce păstrează referințele ancestrale la țara de origine. Motivele utilizate au fost elemente ale matricei prime filozofico-estetice a evreimii. Pentru toate popoarele, istoria începuturilor prezintă o mare valoare, fiind o modalitate a *legitimării prin recursul la origini*.

A intra într-un cimitir evreiesc înseamnă a descoperi o lume care din afara împrejurimilor nici nu poate fi bănuită. Pietrele de forme, mărimi și materiale diferite, poartă decoruri ce variază de la un monument la altul: simboluri religioase, fitomorfe, zoomorfe, geometrice, elemente decorative arhitectonice, alte surprinzătoare motive ornamentale sau compoziții complexe ale acestora, sau cel puțin decorativă scriere pătratică ebraică într-un chenar simplu. Cele mai frecvente simboluri în cimitirele din Maramureș, Satu Mare și Bihor sunt cele religioase.

Menora. Astăzi stemă a Israelului¹, menora sau candelabrul cu șapte brațe² este unul dintre cele mai importante simboluri ale evreilor, având profunde semnificații religioase. Acest obiect de cult a fost confecționat de evrei înainte de construirea Templului din Ierusalim³ și este prezent în desfășurarea celor mai multe ritualuri religioase evreiești. Prima sa mențiune este legată de faptul că lui Moise i se spune să facă un candelabru cu șapte brațe, Biblia⁴ făcând o descriere foarte detaliată a obiectului: făcut dintr-un talant de aur curat, bătut, cu picior și câte trei brațe de o parte și de alta a axului central, cu mucări și cenușare, fiindu-i precizate și ornamentele de forma florii de migdal și gămlioare. Pentru că Moise nu a înțeles instrucțiunile primite, i s-a arătat o menoră din foc, fiind descrisă ca un sfeșnic asemeni chipului celui ce s-a arătat pe munte. O altă mențiune biblică se referă la sfeșnicele pe care le-a făcut regele Solomon pentru Templu⁵. Acestea au dispărut probabil în timpul distrugerii primului Templu⁶, întrucât Biblia nu mai face referiri la ele, doar pomeneste de lucrurile furate de babilonieni. Se presupune că au fost topite. S-a avansat și probabilitatea că în al doilea Templu să fi fost doar un candelabru⁷. Acesta, făcut tot după modelul lui Moise, a fost luat de Antiochus Epiphanes.

Evreii nu puteau accepta lipsa minorei din Templu. Macabeii au recucerit Ierusalimul și forțați de împrejurări au improvisat o candelă din sulite îmbrăcate cu cositor, le-au unit și au fixat în ele lămpi, apoi le-au umplut cu uleiul pe care l-au găsit și au reaprins luminile. Folosirea fierului din arme pentru confecționarea minorei le era nesuferită evreilor, așa că au făcut ulterior o menoră de argint apoi una de aur⁸.

Prima reprezentare efectivă, cunoscută, apare pe monedele lui Antigonus Mattathias ultimul rege din dinastia hasmoneilor⁹.

O formă neobișnuită a minorei este cea de pe arcul lui Titus, luat ca pradă de război al cărei pedestal are o formă greoaie, hexagonală, în două trepte, nespecifică artei evreiești¹⁰. A fost remarcată lipsa de unitate stilistică între baza și capul candelabrului, baza este mult mai ieșită din proporții față de ceea ce susține, iar brațele cresc din trunchi nefiresc. După cum se știe, artei romanice îi este specifică reprezentarea imaginii în mod realist¹¹, neidealizată, deci firesc ar fi ca reprezentarea să fie cea reală. În orice caz, candela adusă din Templul din Ierusalim, ca pradă de război, a fost cel mai impresionant dintre obiectele care au fost purtate pe străzile Romei pentru a fi arătate.

În cele mai multe reprezentări menoră se sprijină pe un trepid al cărui picioare pot fi reprezentate în forma labelor de leu¹². Ciudat este că deși acest model de pe Arcul lui Titus – *arcus septem lucernarum* - a fost plasat în mijlocul lumii creștine, Roma, unul din cele mai frecventate locuri ale creștinilor, modelul său nu a fost răspândit de iconografia creștină.

Menora, într-o altă accepțiune, este un simbol al reprezentării arborelui babilonian al lumii¹³.

¹ Nadia Badrus, „Două simboluri identitare evreiești: menora și maghen David”, în *Istorie și tradiție în spațiul românesc*, VI, ULB, Sibiu, 2006, p. 91.

² Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, vol. II, p. 223, ...simbol cosmic; i s-au dat tot atâtea brațe câte planete sunt, laolaltă cu soarele. După Philon sfeșnicul este imitația terestră a sferei cerești arhetipale.

³ *Biblia sau Sfânta scriptură*, București, 2001, Exod 35:14.

⁴ *Ibidem*, Exodul 25: 31-40.

⁵ *Ibidem*, I Regi 7: 49, ...sfeșnicele de aur curat, cinci la dreapta și cinci la stânga, înaintea Locului prea sfânt, cu florile, candelabrele și mucările de aur...

⁶ Daniel Sperber, *History of The menorah*, http://jewishideasdaily.com/docLib/20091207_sperber.pdf, p. 136.

⁷ *Ibidem*, p. 137.

⁸ *Ibidem*, p. 139.

⁹ *Ibidem*, p. 140.

¹⁰ *Ibidem*, p. 144.

¹¹ Élie Faure, *Istoria artei. Artă antică*, București, 1988, p. 197, ...Nici o convenție, dar și nici un fel de fantezie. ... modelul este urmărit trăsătură cu trăsătură ... Cioplitorul în marmură este atent, sârguincios, cinstit...”

¹² N. Badrus, *op. cit.*, p. 92.

¹³ Chevalier Gheerbrant, *op. cit.*, p. 223-224.

Prezintă șapte brațe – câte trei de fiecare parte a axei principale. Sfeșnicul ar corespunde celor șapte planete și celor șapte ceruri, șapte fiind considerat un număr perfect, cele șapte candel fiind cei șapte ochi ai lui Dumnezeu care cutreieră pământul. Sfeșnicul este un simbol al logosului, luminează la lumii. În capitolul Zaharia¹⁴, acesta îl descrie ca fiind străjuit de doi măslini din care se scurge direct untdelemnul necesar candelilor.

Este foarte cunoscut și sfeșnicul cu opt brațe „*hanukia*”, cel care a ars timp de opt zile în perioada războiului macabeilor cu seleucizii din Siria, deși uleiul din lampă putea să ajungă doar pentru o singură zi¹⁵.

Hanuca comemorează redobândirea religiei evreiești și a independenței politice, apoi a început să simbolizeze independența însăși. Antigonus când a dorit să restabilească dinastia hașmonee, să proclame popularitatea și prestigiul strămoșilor săi, a ales simbolul care exprima cel mai bine atât justificările sale istorice, moștenirea sa spirituală cât și intențiile sale religioase și politice¹⁶. Pe monede, reprezentarea apare într-o formă simplificată corespunzând descrierii candelabrului lui Moise: toate ramurile se termină la aceeași înălțime, pare să stea pe o bază înclinată ce se sprijină pe trei picioare mici, asemeni potirului reprezentat de banii grei de la prima revoltă și este în acord cu tradiția rabinică care spune că „*stătea pe picioare*”. În Talmud era specificat sprijinul pe picioare dar nu și numărul acestora. Din textele medievale conform tradiției, acestea ar statua că este vorba de trei. Între secolele I și VI apar un mare număr de candel pictate și gravate pe o bază de trei picioare. Menorele din întreaga Europă și Orientul Mijlociu sunt variate ca stil decorativ și ca formă, dar baza cu trei picioare este comună, deci nu poate fi considerat un rezultat al influențelor stilistice locale¹⁷.

În Roma antică, cimitirele erau organizate în catacombe, inscripțiile funerare erau în greacă și doar puține în ebraică, dar simbolul minorei era nelipsit¹⁸.

În cimitirele din nord-vestul României studiate, simbolul apare pe pietrele de mormânt ale femeilor evlavioase. Acolo unde așezarea mormintelor se făcea după sex, șiruri întregi de pietre grupează o mare diversitate de minore. Este cazul cimitirului din Săpânța (Maramureș) (Fig. 1).

Este deosebit de important de subliniat faptul că simbolul minorei în cimitirul evreiesc, face trimitere la registrul casnic, fiind în legătură cu îndatorirea femeii de a aprinde lumânările de șabat sau cu prilejul altor sărbători. Aceasta ar fi cauza reprezentării ei ca ornament foarte frecvent pe piatra funerară a femeilor.

Simbolul poate fi unul discret, incizat simplu în piatră, sau poate să fie un relief executat în strânsă legătură cu descrierea biblică. O reprezentare des întâlnită în nord-vestul României este menora reprezentată printr-un mănunchi de vreji vegetali (Fig. 4).

Menora apare frecvent și cu un număr mai mic de brațe, cinci, trei (Fig. 5), sau chiar într-un picior, mai ales în arta cimiterială rurală. Pentru că cioplitorii monumentelor funerare evreiești practicau o artă naturalistă, în strădania lor de a reprezenta cât mai exact imaginea, uneori sfeșnicul apare cu flacăra deasupra. Există un număr restâns de monumente în care tija minorei apare pe pietrele de mormânt duble, despărțind textele epitafurilor. În aceste cazuri menora este reprezentată naturalist, la dimensiuni impresionante (Fig. 3).

Motivul minorei este întâlnit și pe împrejmuirile din fier forjat ale mormintelor, obicei practicat la începutul secolului al XX-lea în strânsă legătură cu noul stil ce se dezvoltă, secession (Fig. 2).

Menora este un simbol atât de apropiat evreimii, încât deși ea are profunde semnificații religioase, a fost folosită și ca ornament pe clădirile civile. Astfel o *menoră* de mari dimensiuni,

¹⁴ *Biblia*, Zaharia, 4: 1 -14.

¹⁵ Paul Petrescu, *Obiecte rituale iudaice din România*, București, 1999, p. 64.

¹⁶ D. Sperber, *op. cit.* p. 142.

¹⁷ *Ibidem*, p. 142.

¹⁸ *Magyar Zsidó Lexikon*, szerk. Ujvári Péter, Budapest, 1929, p. 890.

flancată de o pereche de lei, o regăsim pe una din clădirile reprezentative din Oradea, cunoscută ca Palatul Ullman, opera arhitectului Löbl Ferenc, construită în stilul secesiunii vienez, terminată în 1913. Menora, din ceramică executată în atelierele Zsolnay, cu smalt de culoarea bronzului, este un basorelief pe un bowindow al acestei clădiri.

Recunoscându-se importanța acestui simbol în iudaism, cercetătorii au lansat ideea posibilității apartenenței lui, la repertoriul iconografic al emblemelor iudaice¹⁹.

Făcând o comparație între două, cele mai cunoscute simboluri evreiești, menora și steaua lui David, am găsi *menora* un simbol mai aproape de religie, din pricina descrierii biblice amănunțite, a reprezentării ei din foc în viziunea lui Moise și a așezării ei în Templu. Steaua lui David s-ar putea plasa mai aproape latura socială, de bărbații evrei care au luptat pentru recunoașterea identității etnice a poporului, pentru emanciparea acestuia.

Tablele Legii. Acesta este tot un simbol biblic, cu puternice conotații religioase pentru evrei. Tablele Legii – *sné lubot habut* - reprezintă codul comportamental al „poporului ales”, definiția lui existențială, pentru a corespunde exigențelor divine, pentru țara promisă. Acestea au fost date lui Moise pe munte: „*Suie-te la Mine pe munte, și rămâi acolo. Eu îți voi da niște table de piatră cu Legea și poruncile, pe care le-am scris pentru învățătura lor*.”²⁰ Asupra descrierii tablelor Biblia revine din nou: „*Moise s-a întors și s-a pogorât de pe munte, cu cele două table ale mărturiei în mână. Tablele erau scrise pe amândouă părțile, pe o parte și pe alta. Tablele erau lucrarea lui Dumnezeu, și scrisul era scrisul lui Dumnezeu, săpat pe table*”²¹. După descrierea biblică simbolul apare sub forma a două plane alăturate, de obicei arcuite rotund în parte superioară, pe care sunt incizate litere din alfabetul ebraic. Tablele Legii reprezintă Legea morală ce coboară din ceruri²². Acestea sunt percepute ca un liant între membri comunității, ca “centru unificator”²³, cu rol foarte important în rezistența etnică a evreilor pe parcursul traiectoriei lor istorice.

În cimitirele studiate am găsit acest simbol în două ipostaze: fie ca element de decor în registrul superior al pietrei funerare, fie în mod surprinzător, ca formă a monumentului funerar (Fig. 6), mai ales în cazul a două morminte alăturate, când pe fiecare din cele două table există câte un epitaf (dar acest fapt nu este obligatoriu).

Binecuvântarea cohanimilor. Acest simbol constă din apropierea a două mâini într-o anumită poziție a degetelor: apropierea celor două degete mari lipite de arătătoare, și gruparea celor patru degete alăturate, două câte două, arătătorul cu mijlociul și inelarul cu cel mic (Fig. 7). În lumea evreiască binecuvântările sunt foarte frecvente, se binecuvântează în primul rând și întotdeauna Domnul, îndeplinirea poruncilor date prin Lege, toate activitățile religioase cum ar fi aprinderea lumânărilor la sărbători sau săptămânal cu ocazia șabatului, și celelalte activități comune: faptele bune, alimentele chiar și hainele. Binecuvântarea ar consta dintr-un transfer de forțe pentru a sfinți prin cuvânt²⁴. Cohenul este un preot de prim rang, descendent al marelui preot, care era la rândul său, descendent din tribul lui Levi. Binecuvântarea se rosteste cu mâinile ridicate. Simbolul descris mai sus, este specific pentru arta cimiterială, și apare pe pietrele de mormânt ale cohanimilor. După mărimea și valoarea pietrei reprezentarea poate fi o incizie modestă, sau o reprezentare în relief, foarte naturalistă, în care sunt redată cu fidelitate amănunte cum ar fi unghiile sau ridurile încheieturilor falangelor. În cimitirul evreiesc ortodox din Satu Mare, acest simbol este prezent pe fiecare dintre pietrele de mormânt de pe șirul rabinilor.

Vase rituale. Aceste simboluri se înscriu de asemenea între elementele identitare iudaice,

¹⁹ Dan Jaffé, *Les synagogues de ami-ha aretz: Hypothèses pour l'histoire et archéologie*, <http://www.wlu.press.wlu.ca/Journals/sr/issue/32-1-2/jaffe.pdf>, p. 66.

²⁰ Biblia, Exodul 24:12.

²¹ Biblia, Exodul 32:15,16.

²² Chevalier Gheerbrant, *op. cit.*, vol. III, p. 324.

²³ *Ibidem*, vol. III, p. 324.

²⁴ *Ibidem*, vol. I, p. 196.

fiind cele ce fac de obicei trimiteri la funcția pe care o îndeplinea decedatul în sinagogă, fiind reprezentate vasele rituale de care se folosea. Dintre acestea se evidențiază ca număr și formă carafele, fie singure, fie așezate într-un lighean (Fig. 9), ambele vase fiind necesare spălării rituale la intrarea în sala de rugăciune a bărbaților. Aceste simboluri apar pe pietrele funerare ale leviților, cei ce ajutau sacerdoții să-și spele mâinile, fiind descendenți din tribul lui Levi, singurul trib care nu s-a întors la adorarea vitelului de aur în vremea cât Moise a primit Talele Legii pe munte. Au mai fost identificate potire (Fig. 8) și vase ritualice pentru ardere.

Stâlpii lui Ioachim și Boaz. Deși din foarte multe puncte de vedere acest simbol, perechea de stâlpi, ar putea fi considerată ca aparținând grupei simbolurilor arhitectonice, totuși pentru că Biblia îi descrie amănunțit și mai ales pentru că au aparținut Templului din Ierusalim, cel mai sfânt, adorat și regretat loc al evreilor, considerăm că pot fi tratați ca simbol religios.

Referirea simbolică la acest element de arhitectură, respectiv la cei doi stâlpi denumiți Ioachim și Boaz amplasați de Hiram, constructorul fenician al Templului lui Solomon menționat de Biblie, la intrare²⁵, este foarte frecventă. Am putea să asociem acestui simbol arhitectonic atât intrările în sinagogi, flancate de piloni sau turnuri, cât și pseudo-arhitectura cimiterială, fiind forma cea mai frecventă de piatră funerară în zona studiată. Frecvența acestei forme de monument se accentuează vizibil din secolul al XIX-lea, atunci când arhitectura eliberată de constrângeri și spaime, își caută formele de expresie în propria matrice a originilor: „*A așezat stâlpii din pridvorul Templului; a așezat stâlpul din dreapta și l-a numit Iachin; apoi a așezat stâlpul din stânga, și l-a numit Boaz. În vârful stâlpilor era o lucrătură de crini.*” Tot din aceleași pasaje biblice aflăm că Hiram a făcut stâlpii din aramă.

Gerald N. Shapiro face o analiză simbolică complexă a acestui ansamblu arhitectonic, bazându-se pe toate referințele textului biblic, pe care le interpretează prin prisma profundelor semnificații ale elementelor cu care le încărca o strălucită elită antică.

Ansamblul este văzut ca „*o metaforă a echilibrului dintre caracteristicile masculine și feminine ale naturii. Ele fac o declarație despre natura creativă a lui Dumnezeu în ecuația umană ca și uniunea divină între bărbat și femeie.*” În acest context este interpretată prezența rodiilor ca ornamente ale stâlpilor descrise în textul biblic²⁶, semințele fructelor fiind asociate cu sămânța actului sexual. Elementele de decor ale stâlpilor duc mai departe această interpretare sexuală a ansamblului, astfel cupa florii de crin este asociată vulvei femeiești în timp ce coloana însăși ar reprezenta falusul masculin. „*În această metaforă este demonstrat cum Dumnezeu îmbrățișează sexualitatea noastră umană dar pune accentul pe natura divină în creația și evoluția regatului său.*”

Apoi Shapiro face o altă asociere a celor doi stâlpi ai Templului cu două specii de plante specifice și unice Israelului: nufărul alb și nufărul albastru, fiecare marcând zona cea mai de sud și cea mai de nord a distribuției speciilor lor, Israelul fiind locul lor de întâlnire, „*între granița de sud a distribuției nufărului alb și limita de nord a nufărului albastru.*” Autorul a remarcat că în timpul construcției Templului distribuția nufărului marca granițele de nord și de sud a Israelului și reprezenta simbolic regatul unit. Ioachim ar fi reprezentat nordul Israelului și Boaz sudul regatului.

Se mai face presupunerea că cei doi stâlpi în coloanele lor ar fi conținut bazine în partea de sus a coloanei și probabil au fost folosite ca torțe gigantice care erau aprinse noaptea la ocazii de celebrare din calendarul evreiesc. Se mai presupune că torțele când au fost aprinse ar fi generat un spectacol ce putea fi văzut de la mile depărtare.

Prin prisma faptului că toate simbolurile identificate în cimitirele evreiești din nord-vestul României, sunt menționate în Vechiul Testament și multe dintre ele, mai ales cele fitomorfe sunt

²⁵ Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga, Otto Wagner fiatalkori főműve Budapest.* Budapest, 1993, p. 14; Hana Taragan, *Historical reference in medieval Islamic architecture: Baybars's buildings in Palestine*, <http://www.academy.ac.il/data/egeret/77/EgeretArticles/Taragan%20English/%203pdf>, p. 36.

²⁶ *Biblia*, I Regi 7:18, 20.

folosite în desfășurarea unor ritualuri religioase sau la anumite sărbători evreiești, ar putea fi menționate și ca simboluri religioase. Totuși pentru a sublinia importanța mult mai mare a celor menționate deja, considerăm că este corect ca acestea să fie incluse la alte categorii de simboluri: fitomorfe, zoomorfe, antropomorfe, geometrice, scriere sau altele.

Cu excepția unui simbol, se pare preluat prin atribuire mai mult, Mengen David (steaua cu șase colțuri, steaua lui David, sau pecetea lui Solomon, cum mai este cunoscut), motivele decorative din arta evreiască sunt o completă și fidelă reprezentare a textului Legii, în această artă - cercetată pe îndelete, pe domenii, temporal și teritorial - regăsindu-se, uimitor, toate menționările biblice. Considerăm eclecticismul iudaic, ca fiind un stil ce respectă cu rigurozitate complexitatea textului biblic, conferindu-i bine-nțeles acestuia și primordialitatea.

Bine-cunoscuta sintagmă de *popor al cărții*, asociată evreilor de-a lungul vremii, ar putea fi considerată și o cosecintă a acestei abordări biblice, întâlnită în manifestările artei iudaice.

Felicia Grigorescu

Muzeul Județean Satu Mare

Satu Mare, RO

felicia.grigorescu@yahoo.com

Bibliografie:

Badrus, Nadia, „Două simboluri identitare evreiești: menora și maghen David”, în *Istorie și tradiție în spațiul românesc*, VI, ULB Sibiu, 2006, p. 91-93.

Biblia sau Sfânta Scriptură, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988.

Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain, *Dicționar de simboluri*, Editura Semne, București, 2006.

Faure, Élie, *Istoria artei. Artă antică*, Editura Meridiane, București, 1988.

Jaffé, Dan, *Les synagogues dea amei-ha aretz: Hypothèses pour l'histoire et archéologie*, <http://www.wlupress.wlu.ca/Journals/sr/issue/32-1-2/jaffe.pdf>.

Magyar Zsidó Lexikon, szerkesztő Ujvári Péter, Budapest, 1929.

Müller, Ines, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga, Otto Wagner fiatalkori főműve Budapesten*, Budapest, 1993.

Petrescu, Paul, *Obiecte rituale iudaice din România*, Editura Hasefer, București, 1999.

Sperber, Daniel, *History of The menorah*, http://jewishideasdaily.com/docLib/20091207_sperber.pdf.pdf.

Taragan, Hana, *Historical reference in medieval islamic architecture: Baybars's buildings in Palestina*, <http://www.academy.ac.il/data/egeret/77/EgeretArticles/Taragan%20English/%203.pdf>.

Fig. 1. Grup compact de monumente funerare cu simbolul menorai.
Cimitirul evreiesc din Săpânța (MM).

Fig. 2. Menoră din fier forjat din împrejurirea unui mormânt.
Oradea, cimitirul neolog

Fig. 3. Menoră.
Cimitirul vechi din Oradea

Fig. 4. Menoră din vreji vegetali.
Cimitirul Sighetu Marmăției (MM)

Fig. 5. Menoră cu trei brațe.
Cimitirul din Sighetu Marmăției (MM)

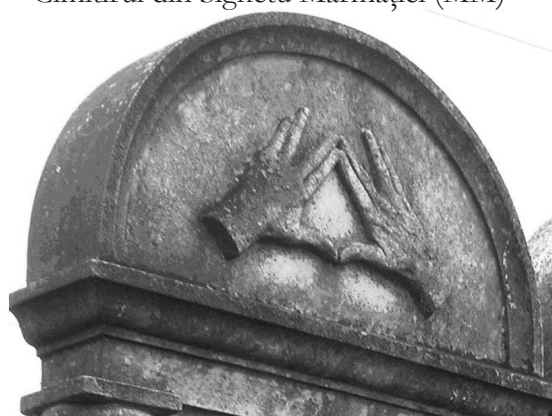

Fig. 7. Binecuvântarea cohanimilor. Cimitirul
ortodox Satu Mare

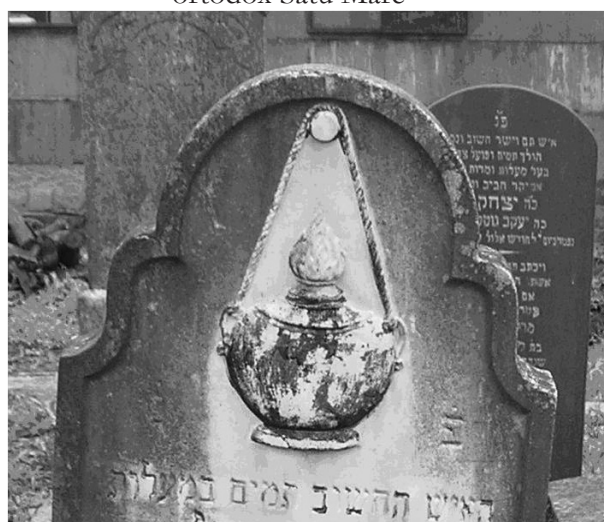

Fig.9. Carafă pe piatra funerară a unui levit.
Cimitirul ortodox Satu Mare

Fig. 6. Piatră funerară simbolizând tablele
legii. Cimitirul ortodox Satu Mare

Fig. 8. Vas ritual.
Cimitirul ortodox Satu Mare

